

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ВИКЛАДАННЯ ШКІЛЬНОЇ ГІМНАСТИКИ В УКРАЇНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Наталія Салтан¹, Олег Ольховий¹, Олександр Салтан¹

¹Харківська державна академія фізичної культури, Харків, Україна, nataliiasaltan@gmail.com

<https://doi.org/10.29038/2024-03-12-18>

Анотація

Актуальність теми дослідження. Формування здорової молоді, здатної до військової служби, було важливим напрямом державної політики Російської та Австро-Угорської імперій, починаючи з другої половини ХІХ ст. Вивчення цього процесу дає змогу краще розуміти механізм інтеграції фізичної культури в освітні системи того часу. **Мета та методи дослідження.** Метою дослідження є визначення спільних рис і специфічних особливостей у запровадженні фізичного виховання в освітні програми обох імперій. Для досягнення цієї мети застосовано аналіз та узагальнення наукової літератури й нормативно-правових документів, а також порівняльно-історичний метод. **Результати дослідження та висновки.** Дослідження засвідчило, що, попри схожість цілей, існували значні відмінності в реалізації процесу впровадження гімнастики в систему шкільної освіти. В Австро-Угорщині гімнастика набула статусу обов'язкової дисципліни раніше, ніж у Російській імперії. Централізована освітня система Російської імперії обмежувала місцеві ініціативи, тоді як федеративний устрій Австро-Угорщини дав змогу регіональним органам, таким як Краєві шкільні ради в Галичині та Буковині, уряд Угорського королівства, здійснювати власні законодавчі ініціативи в освіті. Заняття з гімнастики проводились один–два рази на тиждень і включали загальнорозвивальні та стройові вправи, вправи на снарядах, а також спортивні та рухливі ігри. Гімнастику проводили за шведською й сокольською методиками. Через брак приміщень та обладнання вчителів в обох імперіях були змушені адаптувати свої навчальні програми, збільшивши кількість вправ без використання спортивного обладнання, а заняття часто проводилися на відкритому повітрі або в приміщенні, залежно від пори року. Попри значні державні зусилля, обидві імперії зіткнулися з подібними проблемами: нестачею кваліфікованих учителів, недостатньою фінансовою підтримкою й низьким рівнем відвідування школи, особливо в сільській місцевості, що негативно впливало на якість освіти.

Ключові слова: гімнастика, початкова школа, середня школа, Російська імперія, Австро-угорська імперія.

Nataliia Saltan, Oleg Olkhoviy, Oleksandr Saltan. Comparative Analysis of School Gymnastics Teaching in Ukraine in the Second Half of the XIX – Early XX Century. Topicality. The formation of healthy youth capable of military service was an important direction of the state policy of the Russian and Austro-Hungarian empires, starting from the second half of the 19th century. The study of this process allows a better understanding of the mechanism of integration of physical culture into the educational systems of that time. **The Purpose and Methods** of the research are to determine the common features and specific features in the introduction of physical education into the educational programs of both empires; to achieve this goal, the analysis and generalization of scientific literature and normative-legal documents, the comparative-historical method were applied. **Results of Work and Main Conclusions.** The study showed that despite the similarity of goals, there were significant differences in the implementation of the process of introducing gymnastics into the school education system. In Austria-Hungary, gymnastics acquired the status of a compulsory discipline earlier than in the Russian Empire. The centralized educational system of the Russian Empire limited local initiatives, while the federal system of Austria-Hungary allowed regional bodies such as the Regional School Councils in Galicia and Bukovina, the government of the Kingdom of Hungary, to carry out their own legislative initiatives in education. Gymnastics classes were held once or twice a week and included general development and structural exercises, exercises on projectiles, as well as sports and movement games. Gymnastics was performed according to the Swedish and Sokol methods. Due to a lack of facilities and equipment, teachers in both empires were forced to adapt their curricula by increasing the number of exercises without the use of sports equipment, and classes were often held outdoors or indoors, depending on the season. Despite significant government efforts, both empires faced similar problems: a lack of qualified teachers, insufficient financial support, and low school attendance, especially in rural areas, which negatively affected the quality of education.

Key words: gymnastics, primary school, secondary school, Russian Empire, Austro-Hungarian Empire.

Вступ. Інтеграція фізичної культури в шкільну програму є синергетичним процесом, який поєднує зусилля вчителів, учнів, держави, громадськості та роботодавців для досягнення спільних цілей. Метою фізичного виховання є задоволення певних потреб суспільства й окремих його гро-

мадян, пов'язаних із біологічним і духовним розвитком, здоров'ям та високопродуктивною працею й захистом від несприятливих природних і соціальних факторів [19, с. 59].

Фізична культура спрямована на підготовку до військової служби, зміцнення здоров'я нації, підвищення продуктивності праці, що є важливим як для учнів, так і для основних стейкхолдерів системи. Процеси інституалізації фізкультурно-спортивного руху на українських теренах традиційно розглядають окремо в рамках різних держав – Російської та Австро-Угорської імперій, що не дає змоги виявити спільні й відмінні риси розвитку, установити, які риси стали основою для формування національної системи. Термін «гімнастика», який широко застосовувався в той час, треба розуміти як еквівалент поняття «фізична культура». У цій статті ми використовуємо термін «гімнастика» саме в цьому значенні.

Процес становлення системи фізичного виховання в школі як окремих елементів фізичної культури став предметом досліджень, починаючи з 30-х років минулого століття. Увагу науковців прикуто до українських земель, інкорпорованих до складу Російської імперії. Водночас в історії розвитку фізичної культури на українських землях, які входили до складу Австрійської, а з 1867 р. – Австро-Угорської імперії було багато «білих плям», особливо щодо впливу національних спортивно-гімнастичних товариств, упровадження сокольської гімнастики в школах тощо. У сучасній українській історіографії відбулася зміна акцентів на протилежний вектор. Зважаючи на особливості федеративного устрою Австро-Угорської імперії, розвиток фізичного виховання в початковій та середній школі Галичини, Буковини й Закарпаття стає предметом окремих наукових розвідок. Більшість із них стосується впровадження фізичного виховання в школи Буковини [5; 7; 9; 10; 18; 20]. Цікавими є наукові роботи, що порівнюють розвиток фізичної культури на Галичині з іншими територіями Російської, Австро-Угорської імперій, а також із Королівством Пруссією [4; 6]. Епізодичність розвідок про фізичне виховання в школах Закарпаття пояснюється незадовільним станом джерел і складністю їх інтерпретації [15; 16; 17]. Серед досліджень, що стосуються розвитку системи фізичного виховання в освітніх установах Російської імперії, особливу увагу треба звернути на ті, що висвітлюють процес формування системи фізичного виховання в початкових і середніх школах підросійської України в другій половині XIX – на початку XX ст. [1; 3; 13].

Мета дослідження – виявити спільні риси та специфічні особливості впровадження гімнастики в заклади початкової й середньої школи на українських землях, які входили до складу Російської та Австро-Угорської імперій у другій половині XIX – на початку XX ст.

Матеріал і методи дослідження. Матеріалом дослідження є спеціалізована наукова література, нормативні документи, тогочасна періодика та архівні матеріали, які висвітлюють процес упровадження гімнастики в шкільну програму обох імперій.

Аналіз й узагальнення наукової літератури дали змогу визначити погляди науковців на процес упровадження гімнастики в освітній процес, а також узагальнити та систематизувати дані щодо інтеграції фізичного виховання в систему освіти обох імперій. Аналіз нормативно-правових документів дав змогу охарактеризувати державну політику, спрямовану на оздоровлення молоді і її підготовку до військової служби. Порівняльно-історичний метод уможливив вияв загальних рис та відмінностей у впровадженні цієї дисципліни в Російській та Австро-Угорській імперіях.

Результати дослідження. Фізичне виховання молоді в початковій і середній школах має давні історичні традиції. Початок його формування – друга половина XIX – початок XX ст. У цей період українські землі були розділені між двома імперіями – Російською та Австро-Угорською.

Аналіз історичних джерел дає підставу зробити висновок про те, що спільною метою фізичного виховання в Російській та Австро-Угорській імперіях було загальне оздоровлення молоді й підготовка до військової служби, а тому державна політика була спрямована на зміцнення здоров'я, розвиток сили, мужності, швидкості та витривалості молоді [9, с. 39; 13]. Незважаючи на активність громадської думки, держава залишалась основним бенефіціаром, що формував освітню політику. Для обох держав виконання мілітарних завдань було дуже чутливим питанням. Саме тому реформування освітньої системи здійснювалося за участю як освітянських кіл, так і військових міністерств, курс гімнастики обов'язково включав блок стрійових вправ, а також епізодично вводилися курси військової гімнастики. Так, «Фізичне виховання з військовою підготовкою» (testgyakorlat, tekintettel a katonai gyakorlatokra) включено до переліку дисциплін народної школи першого рівня в угорському законі XXXVIII Йозефа Етвеша 1868 року [21]. У 1908 р. постанова Міністерства народної освіти затвердила рішення про впровадження уроку гімнастики та військового строю в початкові школи Російської імперії [12].

Процес цілеспрямованого впровадження гімнастики на державному рівні в систему шкільної освіти Австрійської імперії почався із середини XIX ст. За законом про шкільництво від 14 травня 1869 р., який установлював організаційні засади народної школи, тілесні вправи належали до обов'язкових предметів в усіх типах початкових шкіл. У середній школі викладання гімнастики було обов'язковим для гімназій та регулювалось «Організаційним нарисом гімназій і реальних шкіл в Австрійській імперії» 1849 р. Наприкінці 1860-х рр. у реальній школі гімнастика набула статусу обов'язкового предмета.

Становлення фізичного виховання в закладах, підпорядкованих Міністерству народної освіти Російської імперії, відбувалося в останній третині XIX ст. – на початку XX ст. Зроблено багато спроб запровадити гімнастику як обов'язкову шкільну дисципліну. Факультативний характер дисципліни закріплений низкою урядових постанов, таких як «Статут гімназій і прогімназій» (1864, 1871), «Положення про жіночі гімназії та прогімназії» (1870) і «Статут реальних училищ» (1872). Обов'язковим предметом фізичне виховання у формі уроків гімнастики стало в чоловічих навчальних закладах середньої школи лише з 1889 р. Циркуляр Міністерства народної освіти № 10536 уводив гімнастику як обов'язковий предмет для чоловічих навчальних закладів, підпорядкованих міністерству, але лише в позаурочний час. За ним, у початкових школах заняття з гімнастики проводилися лише там, де були відповідні умови. У 1908 р. в початкових школах установили обов'язковий порядок викладання гімнастики й військового строю.

Освітня система Російської імперії була жорстко централізована, що не давало змоги місцевим органам проводити законодавчі ініціативи. На відміну від цього, федеративній устрій Австро-Угорщини забезпечував можливість крайової законодавчої ініціативи в регулюванні освіти. Угорська освітня система (Закарпаття було частиною Угорського королівства) була підпорядкована загальноімперським правилам і принципам, але зберігала при цьому власні особливі риси. Будучи компонентом загальноавстрійської системи, освіта Галичини й Буковини керувалася Крайовими шкільними радами. Саме тому в нормативно-правовій базі системи шкільництва поряд із державними важливу роль відігравали крайові закони, видані Буковинською та Галицькою шкільними радами. За законом, навчальні плани затверджувалися Міністерством освіти та віросповідання, однак обсяг навчальних предметів визначався Крайовими шкільними радами. Наприклад, в утраквістичних (двомовних) школах Галичини, гімнастиці відводили лише одну годину на тиждень. Це зумовлено тим, що українська мова вводилася шляхом скорочення часу на вивчення іноземної мови, гімнастики й педагогіки в чоловічих закладах на третьому та четвертому курсах [14, с. 171].

До загального можемо віднести те, що заняття з гімнастики проводилися один–два рази на тиждень. Зміст дисципліни передбачав виконання загальноорозвивальних, стройових вправ, вправ на гімнастичних снарядах. Складовою частиною навчальних планів були спортивні й рухливі ігри. Найпопулярнішими методиками були шведська та сокольська гімнастика [4, с. 29–30; 4, с. 75; 10, с. 17]. Попри офіційні рекомендації, через брак відповідних приміщень та спортивного обладнання, учителі в обох імперіях змушені були підлаштовувати навчальні програми до наявних умов. Вони вдавалися до збільшення кількості вправ, що не потребували використання спортивних снарядів чи спортивного приладдя. В умовах відсутності спортивного залу школи, особливо початкові, проводили заняття на свіжому повітрі в теплі місяці, а в холодну пору року уроки гімнастики проводили в класах чи коридорах.

Недостатня кількість кваліфікованих викладачів фізичного виховання відчувалася як у Російській, так і в Австро-Угорській імперії. У Російській імперії в цей час більшість викладачів гімнастики походили з військового середовища або були іноземними громадянами. Водночас держава докладала зусиль для підготовки педагогічних кадрів. Гімнастику як спеціальну дисципліну включено до освітніх програм учительських семінарій у 1870–1872 рр., а в 1877 р. Міністерство народної освіти видало циркуляр «Про вказівку випускникам учительських семінарій уміння викладати гімнастику та в атестатах вносити оцінку за оволодіння викладанням гімнастики», що мало підвищити рівень оволодіння предметом. Професійне зростання вчителів забезпечувалося через курси підвищення кваліфікації, які організовувалися Військовим міністерством, Міністерством народної освіти, а також спортивними товариствами, найпопулярнішими з усіх були курси товариства «Сокіл».

Учителями фізичної культури в українських гімназіях Галичини були здебільшого лікарі й викладачі інших предметів, а після 1896 р. лідери Сокольського руху [8, с. 35]. Циркуляр Ради національної школи 1868 р., а також закон «Про освіту вчителів та підготовку до вчительської

професії» 1869 р. заклали основу питання фахової підготовки учителів гімнастики. Циркуляр зобов'язував шкільну владу вводити в навчальні програми народних шкіл фізичну культуру й організувати семінари для підготовки вчителів цього профілю. У законі зазначалося, що вчителі повинні брати участь у конференціях, а також користуватися вчительською бібліотекою. В учительських семінаріях дисципліна гімнастика включала теоретичну й практичну підготовку з фізичних вправ, а також методику викладання гімнастики. Систематично проводилися курси для підготовки вчителів до викладання «гімнастики». Наприклад, на всіх західноукраїнських землях популярними були сокольські курси, а на Буковині найпоширенішими стали курси підготовки вчителів для народних шкіл «Гімнастика та молодіжні ігри». Ми погоджуємося з висновками про новаторський характер державних екзаменів для кандидатів на посаду викладачів у педагогічних закладах Австро-Угорщини, а також п'ятирічний термін дії свідоцтва про складені іспити [20, с. 304].

Загальними проблемами для освітніх систем обох імперій були незадовільне матеріальне забезпечення та погана відвідуваність освітніх закладів, особливо в сільській місцевості, що впливало на якість освіти. За щорічною статистикою, яку наводила закарпатська преса в 1881–1907 рр., школи відвідували в середньому 63 % дітей шкільного віку [2, с. 108–109]. На сході України у Валківському повіті Харківської губернії 270 населених пунктів не мали шкіл, через що 7 тис. дітей не відвідували навчання, а ще 2 тис. вибули протягом 1913 р. через віддаленість. Через брак вільних місць та «тісноту приміщень» у 1911 р. в губернії школу кинули 16,5 тис. дітей, у 1912 р. – 28 тис., а в 1915 р. – 29,5 тис. [11, с. 221].

Дискусія. Розглядаючи систему фізичного виховання учнів загальноосвітніх шкіл України другої половини XIX – початку XX ст., деякі дослідники роблять висновок, що спортивні товариства критично вплинули на залучення молоді до фізичної активності в Польщі й Російській імперії [4, с. 76]. Проте не можна недооцінювати роль школи в цьому процесі. Завдяки своїй масовості та обов'язковості, школа охоплювала всю молодь, тому мала потенціал впливати на фізичний розвиток і спортивну активність більшої кількості учнів. У порівнянні з позашкільними спортивними товариствами, які могли залучити лише певну частину молоді, школа була основним інститутом, який формував здоровий спосіб життя та сприяв розвитку фізичних здібностей у широкого кола дітей і підлітків.

Популярна думка, що впровадження фізичного виховання в систему освіти обох імперій зумовлене утилітарними господарськими причинами, які спонукали роботодавців опікуватися здоров'ям найманих робітників, а також загальноєвропейським дискурсом про важливість фізичної культури та спорту, що вплинув на передову громадськість [9]. Не заперечуючи цього, ми підтримуємо думку, що домінували мілітарні державні потреби [5]. Програш Російської імперії в Кримській війні (1853–1856), Австрійської імперії в Австро-пруській війні (1866) спричинили запровадження загальної військової повинності. У Російській імперії з 1874 р. вона замінила рекрутські набори, а в Австрійській імперії вся чоловіча частина населення з 1866 р. була зобов'язана проходити військову службу. У 60–70-х рр. ужито значних зусиль для запровадження фізичного виховання в школах, перед Першою світовою війною посилилася мілітаризація фізичного виховання. Держави прагнули підготувати фізично здорових, дисциплінованих призовників, тому обов'язкове впровадження рухової активності з елементами військового вишколу в шкільні програми було цілком обґрунтованим, особливо враховуючи, що більшість учнів навчалася саме в державних закладах.

Висновки. За результатами проведеного аналізу ми встановили таке:

1. Фізичне виховання в школах Російської та Австро-Угорської імперій упроваджувалося з утилітарною метою – підготувати юнаків до військової служби й оздоровити молодь.
2. Навчальна дисципліна «гімнастика» набула обов'язкового статусу раніше в Австро-Угорській, ніж у Російській. Процес організаційно-правового оформлення фізичного виховання в школах на західноукраїнських землях відбувався більш організовано.
3. Освітня система Російської імперії була суворо централізованою, на відміну від Австро-Угорщини, де важливе значення в регулюванні освіти мали регіональні закони, що давало змогу зберегти місцеві особливості в управлінні шкільною освітою.
4. Основною формою фізичного виховання учнів у навчальних закладах був урок, який проводився 1–2 рази на тиждень.
5. Проблеми з матеріальним забезпеченням та вчительськими кадрами, а також низька відвідуваність учнів у початковій школі знижували ефективність навчання.

Перспективи подальших досліджень уключають ретроспективний огляд розвитку системи фізичної культури на українських землях у період національної революції, а також виявлення

трансформацій чи збережених компонентів у фізкультурно-спортивному русі Української народної республіки та Західноукраїнської народної республіки.

Джерела та література

1. Бондар А. С. Теорія і практика фізичного виховання гімназистів на Слобожанщині у другій половині XIX – на початку XX ст.: автореф. дис. канд. наук фіз. вих. і спорту: 24.00.02. Харків, 2006. 22 с.
2. Бондар А., Чума А. Українська школа на Закарпатті та Східній Словаччині. Пряшів, 1967. Ч. I. 115 с.
3. Вербицький В. А. Програмно-методичне забезпечення процесу фізичного виховання в навчальних закладах Херсонської губернії (1864–1914). *Освітнологічний дискурс*. 2015. № 2 (10). С. 23–35.
4. Вільчковський Е. С., Шиян Б. М., Цьось А. В., Пасічник В. Р. Система фізичного виховання учнів загальноосвітніх шкіл Польщі та України (XVI – початок XXI століття): порівняльний аналіз: монографія. Луцьк: Вежа-Друк, 2016. 240 с.
5. Винничук О. Фізична культура в освітній практиці Буковини кінця XIX – початку XX століття. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Педагогіка*. Тернопіль, 2016. Вип. 2. С. 17–23.
6. Гах Р. В. Система фізичного виховання молоді в українських і польських загальноосвітніх школах: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Тернопіль, 2012. 23 с.
7. Гнесь Н. О. Становлення і розвиток фізичного виховання учнів народних шкіл Буковини (1869–1918 рр.): автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Івано-Франківськ, 2007. 20 с.
8. Заборняк С., Кухцяк М., Мицкан Б., Мицкан Т. Фізична культура в українських школах Галичини (1986–1918 рр.). *Вісник Прикарпатського університету. Серія: Фізична культура*. 2020. Вип. 35. С. 32–41.
9. Кожокар М. В. [та ін.]. Організаційно-педагогічні засади фізичного виховання дітей та молоді на Буковині: монографія. Чернівці: Чернівецький національний університет, 2019. 235 с.
10. Кожокар М. В. [та ін.]. Особливості нормативно-правового та методичного забезпечення фізичного виховання дітей та молоді Австро-Угорської імперії. *Грааль науки*. 2021. № 6. С. 305–316.
11. Любар О. О., Стельмахович М. Г., Федоренко Д. Т. Історія української ніколи і педагогіки: навч. посіб. Київ: Т-во «Знання», КОО, 2003. 450 с.
12. Положение о преподавании гимнастики и военного строя в мужских учебных заведениях. Санкт-Петербург, 1908.
13. Салтан Н. М. Еволюція викладання гімнастики у початковій та середній школі підросійської України в другій половині XIX – на початку XX ст. *Науковий часопис Українського державного університету імені Михайла Драгоманова. Серія 15: Науково-педагогічні проблеми фізичної культури (фізична культура і спорт)*: зб. наук. праць. Київ, 2024. Вип. 7 (180). С. 162–166.
14. Стинська В. В. Система шкільництва в Галичині (кінець XIX – початок XX ст.): монографія. Івано-Франківськ: Гостинець, 2007. 205 с. URL: <http://lib.pnu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/4939/1/Monografia.pdf>
15. Тріфан О. Планування навчально-виховного процесу з фізичного виховання в освітніх закладах Закарпаття 20–30 років XX століття. *Сучасний стан і перспективи вдосконалення національної системи фізичного виховання і спорту в умовах війни та у післявоєнний період*: матеріали II наук.-практ. конф., м. Ужгород, 19–20 квіт. 2023 р. Ужгород, 2023. С. 167–170.
16. Русин В. М. Развитие физической культуры на Закарпатье (1906–1970): автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.04. Киев, 1973. 22 с.
17. Фізеші О. Й. Початкові школи Закарпаття в системних освітніх трансформаціях другої половини XIX – початку XXI століття: дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01 / Нац. пед. ун-т ім. М. С. Драгоманова. Київ, 2016. 587 с.
18. Цибанюк О. О. Управління системою фізичного виховання школярів на Буковині (друга половина XIX – початок XX століття): автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Івано-Франківськ, 2008. 20 с.
19. Шиян Б. М. Теорія і методика фізичного виховання школярів. Тернопіль: Навч. кн.-Богдан, 2001. Ч. 1. 272 с.
20. Ячнюк М. Ю., Ячнюк І. О., Ячнюк Ю. Б. Система фізичного виховання на Буковині (XIX–XX ст.) та можливості її використання на сучасному етапі *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Педагогіка. Соціальна робота*. Ужгород, 2018. Вип. 2 (43). С. 301–305.
21. 1868. évi XXXVIII. Törvénycikk a népiskolai közoktatás tárgyában. URL: <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=86800038.TV>.

References

1. Bondar, A. S. (2006). Teoriia i praktyka fizychnoho vykhovannia himnazystiv na Slobozhanshchyni u druhii polovyni XIX – na pochatku XX st. [Theory and practice of physical education of high school students in the Slobozhan region in the second half of the 19th and early 20th centuries]: avtoref. dys kand. nauk fiz. vykh. i sportu: 24.00.02. Kharkiv (in Ukrainian).

2. Bondar, A., & Chuma A. (1967). *Ukrainska shkola na Zakarpatti ta Skhidnii Slovachchyni* [Ukrainian school in Transcarpathia and Eastern Slovakia]. Priashiv, Ch. I (in Ukrainian).
3. Verbytskyi, V. A. (2015). *Prohramno-metodychne zabezpechennia protsesu fizychnoho vykhovannia v navchalnykh zakladakh Khersonskoi hubernii (1864–1914)* [Program and methodological support of the physical education process in educational institutions of the Kherson province (1864–1914)]. *Osvitohichnyi dyskurs*, 2 (10), 23–35 (in Ukrainian).
4. Vilchkovskiy, E. S., Shyian, B. M., Tsos, A. V., & Pasichnyk, V. R. (2016). *Systema fizychnoho vykhovannia uchniv zahalnoosvitnikh shkil Polshchi ta Ukrainy (XVI – pochatok XXI stolittia): porivnialnyi analiz* [The system of physical education of students of secondary schools in Poland and Ukraine (16th – early 21st centuries): comparative analysis]: monohrafiia. Lutsk: Vezha-Druk (in Ukrainian).
5. Vynnychuk, O. (2016). *Fizychna kultura v osvittii praktytsi Bukovyny kintsia XIX – pochatku XX stolittia* [Physical culture in the educational practice of Bukovyna at the end of the 19th – beginning of the 20th century]. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Serii: Pedahohika*, (2), 17–23 (in Ukrainian).
6. Hakh, R. V. (2012). *Systema fizychnoho vykhovannia molodi v ukrainskykh i polskykh zahalnoosvitnikh shkolakh* [The system of physical education of youth in Ukrainian and Polish secondary schools]: avtoref. dys. ... kand. ped. nauk: 13.00.01. Ternopil (in Ukrainian).
7. Hnes, N. O. (2007). *Stanovlennia i rozvytok fizychnoho vykhovannia uchniv narodnykh shkil Bukovyny (1869–1918 rr.)* [Formation and development of physical education of students of public schools of Bukovyna (1869–1918)]: avtoref. dys. kand. ped. nauk: 13.00.01. Ivano-Frankivsk (in Ukrainian).
8. Zaborniak, S., Kukhtsiak, M., Mytskan, B., & Mytskan, T. (2020). *Fizychna kultura v ukrainskykh shkolakh Halychyny (1866–1918 rr.)* [Physical education in Ukrainian schools of Galicia (1866–1918)]. *Visnyk Prykarpatskoho universytetu. Serii: Fizychna kultura*, 35, 32–41 (in Ukrainian).
9. Kozhokar, M. V., Tsybaniuk, O. O., Moseichuk, Yu. Yu., Zorii, Ya. B., Ushenko, Yu. O., Halan, Y. P. [et al.] (2019). *Orhanizatsiino-pedahohichni zasady fizychnoho vykhovannia ditei ta molodi na Bukovyni* [Organizational and pedagogical principles of physical education of children and youth in Bukovina]: monohrafiia. Chernivtsi: Chernivetskyi nats. un-t (in Ukrainian).
10. Kokozhar, M. V., Palahniuk, T. V., Vaskan, I. H., Doronina, T. O., Tsybaniuk, O. O., Hnes, N. O. et al. (2021). *Osoblyvosti normatyvno-pravovoho ta metodychnoho zabezpechennia fizychnoho vykhovannia ditei ta molodi Avstro-Uhorskoï imperii* [Peculiarities of normative-legal and methodical provision of physical education of children and youth of the Austro-Hungarian Empire]. *Hraal nauky*, 6, 305–316 (in Ukrainian).
11. Liubar, O. O., Stelmakhovych, M. H., & Fedorenko, D. T. (2003). *Istoriia ukrainskoï nikoly i pedahohiky* [The history of Ukrainian never and pedagogy]: Navch. posib. Kyiv: T-vo «Znannia», KOO (in Ukrainian).
12. *Polozhenye o prepodavannyi hymnastyky v voennoho stroia v muzhskykh uchebnikh zavedenykh* [Regulations on the teaching of gymnastics and military formation in male educational institutions]. (1908). Spb. (in Russian).
13. Saltan, N. M. (2024). *Evoliutsiia vykladannia hymnastyky u pochatkovii ta serednii shkoli pidrosiiskoi Ukrainy v druhii polovyni XIX – na pochatku XX st.* [The evolution of advanced gymnastics in primary and secondary schools in the Russian Ukraine in the other half of the 19th century – to the beginning of the 20th century]. *Naukovi chasopys Ukrainskoho derzhavnoho universytetu imeni Mykhaila Drahomanova. Serii 15. Naukovo-pedahohichni problemy fizychnoi kultury (fizychna kultura i sport): zb. naukovykh prats.* Kyiv, 7 (180), 162–166 (in Ukrainian).
14. Stynska, V. V. (2007). *Systema shkilyntstva v Halychyni (kinets XIX – pochatok XX st.)* [School system in Galicia (late 19th century – beginning of the 20th century)]: Monohrafiia. Ivano-Frankivsk: Hostynets. Retrieved from <http://lib.pnu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/4939/1/Monografia.pdf> (in Ukrainian).
15. Trifan, O. (2023). *Planuvannia navchalno-vykhovnoho protsesu z fizychnoho vykhovannia v osvitnikh zakladakh Zakarpattia 20-30 rokiv XX stolittia period* [Planning of the initial-evolutionary process from physical education in the lighting conditions of Transcarpathia 20–30 years of the 20th century]. *Suchasnyi stan i perspektyvy vdoskonalennia natsionalnoi systemy fizychnoho vykhovannia i sportu v umovakh viiny ta u pisliavoiennyi: materialy II nauk.-prakt. konf.* (pp. 167–170). Uzhhorod (in Ukrainian).
16. Rusyn, V. M. (1973). *Razvytye fizycheskoï kultury na Zakarpate (1906–1970)* [Development of physical culture in Transcarpathia (1906–1970)]: avtoref. dys. ... kand. ped. nauk: 13.00.04. Kyev (in Russian).
17. Fizeshi, O. Y. (2016). *Pochatkovi shkoly Zakarpattia v systemnykh osvittikh transformatsiakh druhoi polovyny XIX – pochatku XXI stolittia* [Early schools of Transcarpathia in systemic educational transformations of the other half of the 19th century – the beginning of the 21st century]: dys. doktor. ped. nauk: 13.00.01 / Natsionalnyi pedahohichnyi universytet imeni M. S. Drahomanova. Kyiv (in Ukrainian).
18. Tsybaniuk, O. O. (2008). *Upravlinnia systemoiu fizychnoho vykhovannia shkolariv na Bukovyni (druga polovyna XIX – pochatok XX stolittia)* [Management of the system of physical education for schoolchildren in Bukovina (the other half of the 19th century – the beginning of the 20th century)]: avtoref. dys. kand. ped. nauk: 13.00.01. Ivano-Frankivsk (in Ukrainian).

19. Shyian, B. M. (2001). *Teoriia i metodyka fizychnoho vykhovannia shkoliariv* [Theory and methodology of physical training for schoolchildren]. Ternopil: Navchalna knyha – Bohdan. Chastyna 1 (in Ukrainian).
20. Yachniuk, M. Yu., Yachniuk, I. O., & Yachniuk, Yu. B. (2018). *Systema fizychnoho vykhovannia na Bukovyni (XIX-XX st.) ta mozhyvosti yii vykorystannia na suchasnomu etapi* [The system of physical training in Bukovina (XIX–XX centuries) and the possibilities of its development at the current stage]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu: Serii: Pedahohika. Sotsialna robota* Uzhhorod, 2 (43), 301–305 (in Ukrainian).
21. 1868. évi XXXVIII. Törvénycikk a népiskolai közoktatás tárgyában [Legal article on public education in folk schools]. Retrieved from <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=86800038.TV>. (in Hungarian).

Стаття надійшла до редакції 17.09.2024 р.